

بررسی رفتار متقابل شخصیت‌ها در حکایت روباه و خروس مرزبان‌نامه (بر اساس نظریه شخصیت اریک برن)

دکتر حسین حسینی پور^۱ - دکتر علی گراوند^۲ - دکتر حسن سلطانی وهبنانی^۳ - دکتر جهان‌شاه محمدزاده^۴
(تاریخ دریافت: ۹۵/۱۱/۳۰، تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۲/۰۳)

چکیده

تحلیل رفتار متقابل به‌عنوان نظریه‌ای در روانشناسی در هر زمینه‌ای که نیاز به درک افراد، روابط و ارتباطات باشد، می‌تواند به کار رود. این مقاله بر آن است تا به شیوه‌ی توصیفی و تحلیلی و بر اساس نظریه‌ی تحلیل رفتار متقابل اریک برن و با استفاده از ساز و کارهای دفاعی روان آدمی، داستان روباه و خروس مرزبان‌نامه را با رویکرد میان‌رشته‌ای تجزیه و تحلیل نماید. با بررسی ابعاد و زوایای شخصیت‌های حیوانی این داستان‌ها می‌توان شناخت بهتری از افکار و احساسات پیچیده‌ی انسان‌هایی که شخصیت‌های حیوانی نماد آنان هستند و هر یک در مقام والد یا کودک و بالغ نقش ایفا می‌کنند، به‌دست آورد. با توجه به ویژگی‌های رفتاری هر یک از شخصیت‌ها معلوم می‌شود که از بین جنبه‌های سه‌گانه‌ی ساختار شخصیت بعد والد و بالغ در داستان روباه و خروس برجسته‌تر است. پیامی که از جانب یکی از شخصیت‌ها ارسال می‌شود در واکنش دیگران تأثیر می‌گذارد؛ تحلیل رفتارهای متقابل در داستان نیز آشکار می‌کند که هم‌زیستاری درهم تنیده‌ای میان شخصیت‌ها وجود دارد. روابط متقابل بین شخصیت‌های داستان در ابتدا از نوع مکمل و سازنده ولی در ادامه‌ی به تعامل از نوع متقاطع تبدیل می‌شود که رفتارها در جهت تأمین اهداف افراد نیست، بلکه به اختلال در رفتار آنها منجر می‌شود.

واژگان کلیدی

تحلیل رفتار متقابل شخصیت‌ها، والد، بالغ، کودک، مرزبان‌نامه.

۱- دانشجوی دکترا زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ایلام؛ ایمیل: h.hosseinipoor@gmail.com
۲- استادیار و عضو هیئت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ایلام؛ ایمیل: a.garavand@ilam.ac.ir
۳- استادیار و عضو هیئت علمی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ایلام
۴- دانشیار روان‌شناسی دانشگاه ایلام

مقدمه

یکی از حوزه‌های جالب در مطالعات ادبی پژوهش‌های میان رشته‌ای علی‌الخصوص با زمینه‌ی روان‌شناسی است که به روان‌شناسی ادبیات می‌پردازد. در این رویکرد بر اساس نظریات مختلف روان‌شناسی و با دیدگاه بزرگان این علم به مطالعه‌ی ادبیات و آثار ادبی و شرح و تحلیل متون ادبی پرداخته می‌شود. یکی از این نظریات نظریه‌ی «تحلیل رفتار متقابل» (Transaction-Analysis Association) است که «اریک برن» (Eric Berne ۱۹۱۰-۱۹۷۰) آن را در سال ۱۹۵۰ میلادی ارائه کرد. این نظریه به لا‌ظ کاربرد در حل مشکلات احساسی و رفتاری، مورد توجه جامعه‌ی روان‌شناسی قرار گرفت و تدریجاً بر اساس آن نظریه‌های جدیدی در زمینه‌های مشاوره، روان‌کاوی، گروه‌درمانی، مدیریت، جامعه‌شناسی، توسعه‌ی سازمانی و آموزش ارائه شد و به این ترتیب گسترش و عمومیت یافت؛ به طوری که امروزه این نظریه در هر جایی که انسان حضور داشته باشد و با اطرافیان خود وارد تعامل شود، کاربرد دارد و ابزاری است، برای بررسی تغییرات و مشکلات شخصیت. «نظریه‌ی تحلیل رفتار متقابل که در آن نوع روابط افراد از اهمیت فراوانی برخوردار است، بر پایه‌ی الگوهای سه‌گانه‌ی شخصیتی بنا شده است. اریک برن این حالت‌های شخصیتی را در سه بخش والد، بالغ و کودک بیان نمود که شامل نوعی نظام به هم پیوسته‌ی فکر،

احساس و رفتار کردن است. در روند تکاملی این نظریه؛ یعنی رابطه‌ی بین افراد، به تأثیرگذاری و تأثیرپذیری ابعاد شخصیت توجه و مورد بررسی قرار می‌گردد» (بهرامی، ۱۳۸۵: ۲۵). همچنین از آنجا که جامعه، بستری گسترده از سطوح مختلف تعامل بین ابعاد مختلف شخصیت است، می‌توان جامعه را دارای ساختاری انسانی دانست که رفتارهای ابعاد سه‌گانه‌ی شخصیت انسانی در آن قابل ردیابی است. بر این اساس «جامعه‌شناسانی چون اسپنسر (Herbert Spenser) و دورکیم (Emile Durkheim) جامعه‌ی انسانی را شبیه موجودات زنده دانسته‌اند» (اینکس، ۱۳۵۳: ۵۵). از این رو می‌توان ساختارهای شخصیت را به جامعه نیز تعمیم داد و به این ترتیب دامنه‌ی تحلیل رفتار متقابل را به ساختار اجتماع و مدیریت منابع انسانی و سازمانی نیز توسعه داد. به طور کلی تحلیل رفتار متقابل در هر زمینه‌ای که نیاز به درک افراد، روابط و ارتباطات باشد می‌تواند به کار رود؛ بنابراین شخصیت‌های حیوانی در داستان‌های تمثیلی و نمادین که اشیا و حیوانات در آن‌ها نمادی از شخصیت‌های انسانی هستند؛ از این رو می‌توان رفتارهای آنان را بر اساس نظریه‌های روان‌شناختی انسان‌ها تحلیل نمود؛ بنابراین در این مقاله نیز سعی شده است، با دیدگاه روان‌شناسی و بر اساس نظریه‌ی رفتار متقابل شخصیت حکایت روباه و خروس از کتاب مرزبان‌نامه بررسی و ابعاد مختلف شخصیت‌های داستانی آن تجزیه و تحلیل شود و زنجیره‌ی روابط

میان اشخاص داستانی در آن نشان داده شود و در واقع به دنبال جواب این پرسش‌ها است که شخصیت‌های داستانی در حکایت روباه و خروس بر اساس کدام‌یک از ابعاد شخصیتی خویش در داستان ظاهر شده و عمل نموده‌اند؟ زنجیره‌ی روابط میان اشخاص داستان در تعامل با هم بر اساس کدام ساز کارهای دفاعی است؟ از آنجا که با تجزیه و تحلیل زوایای پنهان ذهن و روان شخصیت‌های داستانی خصوصاً داستان‌های تمثیلی که در آن‌ها حیوانات و اشیا نمادی از انسان‌ها هستند، می‌توان به افکار و احساسات پیچیده‌ی درونی آن‌ها پی برد و علل تعارض و تنش‌های رفتاری شخصیت‌ها را دریافت و به علل خلق و ابداع آثار هنری و ادبی خصوصاً آثار روایی پی برد؛ زیرا داستان و روایت زمانی شکل می‌گیرد که روال عادی زندگی اشخاص از حالت تعادل با ورود عامل مخربی دچار تنش شود و وارد حالت عدم تعادل و به هم‌ریختگی شود که باز این عدم تعادل با ورود عامل سامان دهنده‌ای به وضعیت تعادل ثانویه می‌رسد (تودوروف، ۱۳۸۲: ۹۱) و همین امر گرایش به این رویکرد را در نقد و تحلیل آثار ادبی خصوصاً آثار روایی ضروری می‌نماید و نشان می‌دهد که این نوع نقد آثار روایی بسیار ارزشمند و مهم است. علاوه بر آن، این نوع تحقیقات نشان‌دهنده‌ی ظرفیت آثار روایی کهن ادب فارسی برای نقد روان‌شناختی است. علاوه بر این نشان می‌دهد که قدرت و توانایی

نویسنده در شخصیت پردازی در داستان چقدر است و میزان موفقیت وی در نشان دادن زوایای مختلف ذهن و روان اشخاص داستانی به چه میزانی است.

هدف از این‌گونه مطالعات و این رویکرد جدید به ادبیات گونه‌شناسی رفتار اشخاص داستانی است و به دنبال شناخت و تحلیل ویژگی‌های روانی شخصیت‌های داستانی است.

این پژوهش از نوع میان رشته و با رویکرد روان‌شناسی است که به شیوه‌ی تحلیل محتوا اجرا می‌شود و به توصیف و تجزیه و تحلیل رفتار و ابعاد گوناگون روح و روان شخصیت‌های حکایت «روباہ و خروس» مرزبان‌نامه می‌پردازد و از نوع تحقیقات اسنادی یا کتابخانه‌ای است.

پیشینه پژوهش

قدمت گرایش به روان‌شناسی در پژوهش‌های ادبی به دیرینگی یونان و پدید آمدن نظریات دقیق اندیشمندان یونانی درباره‌ی شعر و شاعری برمی‌گردد که رفته‌رفته تحلیل و موشکافی در متون ادبی با بهره‌گیری از آراء روان‌شناسی بیشتر شده و با نظریات کولریج (Samuel Taylor Coleridge) که به تفسیر روان‌شناسی از شعر پرداخت و فروید که تحلیل روان‌شناسانه‌ای از آثار داستایوفسکی (Dosto-evsky) داستان‌نویس روسی ارائه کرد و به افزایش نهاد. این پژوهش‌ها توسط اتو رانک (Otto Rank)، چارلز بودوئن (Ch. Baudouin)،

یونگ (Carl Jung)، آدلر (Alfred Adler) و دیگران که با رویکرد روان‌شناسی به تحلیل انواع آثار ادبی (داستان، فیلم‌نامه، افسانه، شعر و غیره) پرداختند ادامه یافت و دامنه‌ی این‌گونه پژوهش‌ها را گسترش دادند (رضی و حاجتی، ۱۳۹۱: ۴۱).

در ایران نیز هرچند پیشینه تحلیل‌های روان‌شناسی خیلی زیاد نیست؛ اما بر روی هم پژوهش‌های بسیاری در حوزه‌ی روان‌شناسی و ادبیات منتشر شده است و مقالات و پایان‌نامه‌های زیادی از دیدگاه روان‌شناسی و بر اساس نظریه‌های مختلف روان‌شناسی نوشته شده است که ذکر همه‌ی آنها ضرورتی ندارد؛ اما از جمله‌ی این کارها می‌توان به مهم‌ترین آن‌ها اشاره نمود از جمله محمد صنعتی‌زاده و حورا یآوری از جمله کسانی هستند که به تحلیل آثار ادبی با دیدگاه روان‌شناسانه پرداخته‌اند. با وجود این بخش اندکی از این تحقیقات مربوط به روان‌شناسی شخصیت است مانند: «تحلیل روان‌شناسی شخصیت و زندگی فریدون در شاهنامه»، از مهران مرادی و احمد امین. یا «تحلیل روان‌شناختی شخصیت‌های داستانی هوشنگ مرادی کرمانی بر اساس نظریه‌ی اریکسون»، از رامین محرمی و دیگران، بررسی پیشینه‌ی پژوهش در این حوزه نشان می‌دهد که تحلیل رفتار متقابل در آثار ادبی کهن فارسی برخلاف سایر نظریه‌های روان‌شناسی، خیلی مورد توجه پژوهشگران ادبی نبوده است

و فقط درباره‌ی مکانیزم دفاعی فرافکنی که از موضوعات فرعی این بحث است، کتابی با عنوان «فرافکنی و ادبیات» از احمد کتابی وجود دارد در بخش اول این کتاب به صورت کلی بدون پرداختن به جنبه‌های مختلف فرافکنی، شواهدی از کاربرد آن در متون نظم و نثر ارائه شده است (کتابی، ۱۳۸۳: ۸). هم‌چنین پایان‌نامه «فرافکنی در مثنوی» در مقطع کارشناسی ارشد یدالله رحیمی (۱۳۸۶) نیز از جمله مطالعات از این دست می‌باشد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که حکایت‌های مرزبان‌نامه با وجود دارا بودن کنش‌های مختلف رفتاری و گفتاری میان شخصیت‌ها از منظر روان‌شناسی؛ به خصوص بر اساس نظریه‌ی تحلیل رفتار متقابل مستقلاً بررسی نشده است؛ درحالی‌که وجود روابط تنگاتنگ میان شخصیت‌ها در این اثر انجام چنین پژوهشی را ایجاب می‌کند، هم‌چنین مقاله تحلیل بررسی رفتار متقابل شخصیت‌ها در داستان شیر و گاو از کلیله و دمنه، نگارش احمد رضی و سمیه حاجتی به تحلیل رفتار متقابل شخصیت‌ها در داستان شیر و گاو کلیله و دمنه پرداخته که نتایج آن نشان می‌دهد که روابط متقابل میان شخصیت‌ها از نوع مکمل و سازنده بوده و در ادامه به تعامل از نوع متقاطع انجامیده که موجب بروز اختلال در رفتار شخصیت‌ها می‌شود. این مقاله در واقع می‌تواند تنها الگو در این زمینه باشد و این نوشتار هم بسیار از آن بهره برده است.

بحث و تحلیل

در این بخش با در نظر گرفتن مؤلفه‌های تحلیل شخصیت بر اساس نظریه اریک برن به بررسی شخصیت‌های موجود و مطرح شده در داستان روباه و خروس پرداخته می‌شود و بررسی می‌گردد که نوع رفتار و تقابل شخصیت‌ها در داستان به چه شکل پیش رفته است؛ اما ضرورت دارد خلاصه‌ای از داستان جهت آمادگی ذهنی خوانندگان ارائه گردد.

خلاصه داستان روباه و خروس

روزی خروسی در حال چیدن دانه بود، از آبادی دور شد. ناگاه سرش را بلند کرد و دید، روباهی دوان دوان به طرفش می‌آید و به طرف آبادی برگشت. متوجه شد که خیلی از ده دور شده است. اطرافش را نگاه کرد. درختی در آن نزدیکی بود. پرید و روی یکی از شاخه‌های درخت نشست. روباه زیر درخت آمد و گفت: ای خروس پر طلایی، چرا تا مرا دیدی، بالای درخت پریدی؟ نکند از من ترسیدی؟ خروس گفت: باید روی درخت می‌پریدم و از تو می‌ترسیدم. آخر تو دشمن من هستی. روباه گفت: ای خروس، مگر خبر نداری که سلطان جانوران، شیر مهربان، گفته که همه باید با هم دوست باشند؛ مهربان باشند؛ کسی نباید به کسی بدی کند؛ باید از امروز، گرگ و میش از یک چشمه آب بخورند؛ کبوتر و باز، در یک لانه بخوابند؛ روباه و خروس هم با هم دوست باشند؟ حالا خروس جان! از درخت بیا

پایین. تا کمی با هم گردش کنیم، گل بگوییم و گل بشنویم. خروس کمی فکر کرد و گفت: راست می‌گویی؟ چه خبر خوبی! واقعاً که خیلی خوب شد! روباه گفت: پس معطل چه هستی؟ بیا پایین! خروس گفت: کمی صبر کن. چند تا جانور مثل باد به اینجا می‌آیند. صبر کن آن‌ها هم برسند تا همگی با هم به گردش برویم. این طوری بیشتر به ما خوش می‌گذرد. روباه که ترسیده بود پرسید: چه شکلی هستند؟ خروس در جواب گفت: مثل گرگ هستند؛ اما گوش و دُمشان درازتر است. فکر کنم سگ‌های گله باشند. روباه تا این را شنید، پا به فرار گذاشت. خروس فریاد زد: کجا می‌روی؟ مگر به گردش نمی‌آیی؟ روباه گفت: سگ‌ها دشمن من هستند، مرا تکه پاره می‌کنند. خروس گفت: مگر خودت نگفتی که به فرمان شیر همه باید با هم دوست باشند؟ روباه گفت: بله گفتم؛ ولی می‌ترسم این‌ها هم مثل تو فرمان شیر را نشنیده باشند، آن وقت مرا تکه پاره کنند. روباه این را گفت و با سرعت از آنجا دور شد. خروس هم از درخت پایین آمد و به ده برگشت (وراوینی، ۱۳۹۲: ۳-۱۷۲).

ابعاد مختلف شخصیتی اشخاص قصه‌ی

روباه و خروس

چنان که پیشتر هم اشاره شد، در وجود هر فرد سه بعد شخصیتی وجود دارد که در موقعیت‌های گوناگون یکی از این ابعاد بروز و نمود یافته و خود را نشان می‌دهد. «فرد در

موقعیت‌های مختلف رفتارهای متفاوتی از خود بروز می‌دهد. تحلیل ساختار شخصیت به معنی بررسی ساختار حالات شخصیت و رفتار انسان است که به صورت احساسی، رفتاری و کلامی بروز می‌نماید و دارای سه نوع ساختار است: والد، بالغ و کودک» (بهرامی، ۱۳۸۵: ۳۵). در این قسمت به بررسی ابعاد گوناگون شخصیت اشخاص قصه در حکایت روباه و خروس پرداخته می‌شود. می‌توان روباه و خروس را در حکایت مرزبان نمونه‌ای از این ساختار شخصیتی به شمار آورد که رفتارهای کلامی و غیر کلامی آنان در موقعیت‌های متفاوت بیان‌گر ابعاد مختلف شخصیتی آن‌هاست که در ادامه به بررسی این ابعاد شخصیتی آنها پرداخته می‌شود:

والد: والد (Parent) بعد اول شخصیت است. «افکار و رفتارهای والدین که در شخص درون فکنی شده است و در رفتار و گفتار او بازتاب می‌یابد، این بعد شخصیت را شکل می‌دهد. والد رفتارهای حمایت‌گرایانه، نصیحت کردن، انتقاد کردن، سرزنش کردن و غیره را بروز می‌دهد» (استوارت و جونز، ۱۳۸۹: ۷ - ۷۶).

در داستان روباه و خروس مرزبان‌نامه، روباه اقداماتی را که می‌خواهد برای رسیدن به هدف خود انجام دهد، برای خود تدوین کرده و با رنگ و لعاب فریبنده به خروس بازگو می‌کند و گاه رفتاری یاری‌کننده دارد، مثلاً زمانی که اعلام می‌کند، جهان پر از فرمان عدل شده و دیگر کسی به کسی تعدی و تعرض نخواهد کرد. در

واقع والد (روباه) فردی خودخواه و فریب‌کار بود و در انتظار شکار در لحظه مناسب است. از طرفی خروس والدی مچ‌گیر دارد؛ زیرا بلافاصله همان حقه‌ی روباه را بر وی پیاده کرده است. از این رو ضعف روباه را زمانی که ترسیده است، به رخ او می‌کشد و از آن نهایت استفاده را به نفع خود می‌برد. ابعاد شخصیتی والد در این داستان در چهار گونه نمود دارد:

الف) والد حمایت‌گر: «والد حمایت‌گر (kind Parent) خصوصیتی چون مراقبت، دل‌نگرانی، بخشندگی، اطمینان‌بخشی و محافظت همراه با صمیمیت و نگرانی دارد» (بهرامی، ۱۳۸۵: ۴۳). در داستان مرزبان‌نامه، رفتار روباه در مرزبان‌نامه نیز اگرچه با حقه و حيله همراه بود؛ اما نوعی صمیمیت، مراقبت و اطمینان‌بخشی را در کلام خود داشت.

ب) والد انتقادگر: «والد انتقادگر (-Parent crit icizer) ویژگی‌هایی مانند پافشاری، درخواست کردن و خودرأیی را دارد» (همان). در داستان مرزبان‌نامه خروس در مقام والد انتقادگر است و این بعد از شخصیت خود را نشان می‌دهد؛ زیرا از وضعیت موجود (تهدید شدن توسط روباه) ناراضی بوده و سعی در تغییر وضعیت خود (فرار از دست روباه) دارد. از طرف دیگر روباه نیز در مقام والد انتقادگر عمل نموده و خواهان رسیدن به مقصودش بوده و بر رسیدن به آن مصر است (پافشاری).

ج) والد فعال: «والد فعال (Parent Active) خود را صریح و آشکار نمایان می‌سازد و در رسیدن به هدف خود تلاش می‌کند» (همان). در داستان مرزبان‌نامه با توجه به اینکه روباه به تنهایی و با حقه وارد میدان شده است، دارای شخصیتی پویا و فعال است؛ زیرا در راه رسیدن به هدف خویش تلاش می‌کند. همچنین خروس نیز چون با جسارت پاسخ حقه روباه را داده است، از زاویه‌ای دیگر دارای شخصیت والد فعالی است.

د) والد تأثیرگذار: «والد تأثیرگذار (punchy Parent) به کمک شیوه‌های غیرمستقیم و با فرستادن پیام‌هایی به بالغ و کودک آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد» (همان). در داستان مرزبان‌نامه روباه برای رسیدن به مقصودش با مخفی‌کاری و مکر خواسته‌هایش را پیش می‌برد؛ سعی دارد تا بر رفتارها، تصمیم‌ها و افکار خروس تأثیر می‌گذارد؛ هرچند نتیجه‌ای حاصل نمی‌شود؛ اما روند والد تأثیرگذار در وی مشهود است؛ اما از طرفی خروس این گرایش از والد بودن را داشته و با مکر و حيله، روباه را شکست می‌دهد و قوه‌ی والد تأثیرگذار در خروس پررنگ‌تر از روباه بوده است.

بالغ: یکی از ابعاد شخصیتی هر فرد بعد بالغ (Adult) است. «در درون هر فرد نیرویی نهفته است که می‌توان از آن با عنوان عقل، منطق و مصلحت نام برد، به این جنبه از شخصیت، بالغ گفته می‌شود» (بهرامی، ۱۳۸۵: ۵۰). بعد شخصیتی

بالغ نیروی نهفته در خود را به‌صورت برخورد منطقی، حساب‌شده و مصلحت‌گرایانه در مواجه شدن با موقعیت‌ها و مشکلات نشان می‌دهد.

در بررسی شخصیت‌های داستان روباه و خروس در خصوص مؤلفه‌های بالغ باید گفت که در این داستان شاهد رفتاری بالغ گونه از خروس هستیم؛ زیرا رفتار بالغ خروس، رفتار کودک در روباه را زنده کرده و با فریب باعث شکست روباه می‌شود. همچنین در شخصیت روباه نیز شاهد نوعی بالغ بوده‌ایم چرا که روباه نیز با منطق و مصلحت در بعد بالغ خود روبه‌رو بوده و حساب‌شده و مصلحت‌گرایانه پا به فرار گذاشته و خود را نجات می‌دهد.

کودک: کودک (Child) بیشتر با انواع احساساتی که بروز می‌دهد شناخته می‌شود. «قرار گرفتن در وضعیت مشکل و ناراحت‌کننده باعث احساس بی‌هوودی، ناراحتی، عذاب وجدان و به‌طور کلی گرفتار شدن در چنگ احساسات می‌شود که این حالت نمودی از بعد شخصیتی کودک است. همچنین عجولانه و غیرمنطقی عمل کردن از ویژگی‌های این الگوی شخصیتی است» (جونز و استوارت، ۱۳۸۹: ۴۰).

در بررسی شخصیت‌های داستان روباه و خروس در خصوص مؤلفه کودک باید گفت که در این داستان روباه با بعد شخصیتی کودک خود دست‌خوش احساسات و ترس شده و در مقابل حقه‌ی خروس از تصمیم و ادامه‌ی رفتار خود باز می‌ماند. همچنین روباه دچار الگوی قربانی

شده و بلافاصله فریب خورده و دست از هدف خود برمی‌دارد. چنان که از داستان نیز برمی‌آید شاهد رفتار در بعد کودک روباه بوده و روباه با رفتاری عجولانه در پی یافتن جایگاه و موقعیت جدید خود بوده و؛ بنابراین بعد کودک درون وی بر والد جسور وی استیلا یافته و والد در روباه خاموش و بعد کودک مسبب فرار روباه به واسطه حقّه خروس شد. هم‌چنین فرار خروس و رفتن به بالای درخت و ترس از روباه بیان‌کننده‌ی بعد شخصیتی کودک در خروس است. به عبارتی دیگر؛ خروس با تجزیه و تحلیل و در نظر گرفتن تمام احتمالات و از طریق کلماتی چون از چه طریق، به نظرم و این که باید جوانب را در بررسی کنم (بعد بالغ) از فریب خوردن خود پیشگیری می‌کند و روباه بدون هیچ تدبیری و بدون اینکه تمام جوانب را در نظر بگیرد دست از هدف خود می‌کشد و فرار می‌کند (بعد کودک).

زنجیره‌ی روابط بین شخصیت‌ها در حکایت روباه و خروس

ساخت‌های مختلف شخصیت از هم تأثیر می‌پذیرند و بر هم تأثیر می‌گذارند، یعنی در عین حال که از هم جدا هستند، به هم وابستگی دارند و رفتارهای آنان متأثر از همدیگر است؛ یعنی پیامی که از جانب والد صادر می‌شود، بر پاسخ کودک و بالغ و حتی خود والد تأثیرگذار است. هر بعد از شخصیت در عین اثرپذیری از سایر ابعاد، مطابق با ویژگی‌های خود پاسخ

می‌دهد. این امر در شکل‌گیری نوع ارتباط بین شخصیت‌ها حائز اهمیت است.

در جریان رفتارهای متقابل میان ابعاد مختلف شخصیت، حالات روحی و روانی‌ای چون ترس، اضطراب، تعارض و غیره ایجاد می‌شود که موجب بروز واکنش‌هایی از جانب شخصیت‌های دیگر می‌گردد و به این طریق نوعی روابط در هم تنیده و به هم پیوسته‌ای شکل می‌گیرد و فرد در این زنجیره‌ی روابط متقابل برای رها شدن از تنش‌هایی که در او بروز کرده است، از انواع مکانیزم‌های دفاعی استفاده می‌کند ضروری است این مکانیزم‌ها تبیین و توضیح داده شوند. نظریه رفتار متقابل، به روابط درونی شخصیت‌ها و رابطه‌ی انسان‌ها با یکدیگر توجه ویژه‌ای دارد و تأکید می‌کند که اگر افراد با یکدیگر روابط سالم، صمیمانه و صادقانه داشته باشند و آن را جایگزین روابط مخرب، منفی و تحقیرآمیز نمایند، قادر خواهند بود که از فشارهای روانی خود و دیگران بکاهند و از زندگی لذت بیشتری ببرند. «فروید (Sigmund Freud) نیز در نظریه‌های خود از ساختارهای روانی یا ذهنی به منظور توصیف نیروهای مختلف درگیر در شخصیت استفاده کرده بود. از نظر او شخص برای دوری از تکانه‌های روانی نامناسب از دفاع‌های روانی‌ای چون «والایش» (Sublimation)، «باطل‌سازی» (Undoing)، «اجتناب» (Avoidance)، «جداسازی» (Compartmentation)

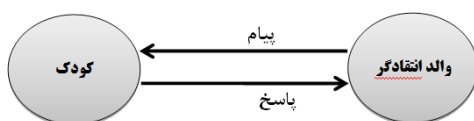
(talization)، «واکنش‌سازی» (formation) (Reaction)، «انکار» (Denial)، «سرکوبی» (Repression)، فرافکنی (Overhang) و غیره استفاده می‌کند (اینکلس، ۱۳۵۳: ۵۳).

در بررسی روابط شخصیت‌ها در داستان روباه و خروس مرزبان‌نامه روباه برای رسیدن به جایگاه برتر و شکار لذیذ به خروس وابسته است؛ ولی چون شخصیت حقه باز کودکی دارد از خروس که برای زنده ماندن وابسته‌ی تصوّر ذهنی سگ شکاری است، شکست می‌خورد. ساخت‌های مختلف شخصیت از هم تأثیر می‌پذیرند و بر هم تأثیر می‌گذارند، مثلاً پیامی که از جانب والد صادر می‌شود، بر پاسخ کودک و بالغ و حتی خود والد تأثیر گذار است. هر بُعد از شخصیت در عین اثرپذیری از سایر ابعاد، مطابق با ویژگی‌های خود پاسخ می‌دهد، این امر در شکل‌گیری نوع ارتباط بین شخصیت‌ها حائز اهمیت است؛ به‌طور مثال در داستان روباه و خروس والد حمایت‌گر روباه سعی در پیروزی دارد؛ اما والد حمایت‌گر و انتقادگر خروس قوی‌تر عمل کرده و تأثیر فراوانی بر کودک درون روباه گذاشته و باعث شکست و فرار روباه می‌شود. در داستان روباه و خروس شاهد تأثیر پیام والد حمایت‌گر و انتقادگر خروس بر بعد کودک وی بودیم؛ زیرا همین تأثیر والد بر کودک مانع از شکست خروس شد، از طرفی همین تأثیر والد خروس بر کودک روباه سبب‌ساز شکست روباه شد.

نمودار شماره ۱: تأثیر پیام والد تأثیرگذار بر دیگر ابعاد شخصیت

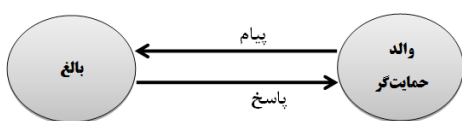
در اینجا پیام بُعد شخصیتی والد تأثیرگذار روباه با دو پاسخ از بُعد شخصیتی کودک و بالغ خروس پاسخ داده شده است.

نمودار شماره ۲: پیام والد انتقادگر به کودک

پیام والد انتقادگر (روبه): دویدن روباه به سمت خروس و انتقاد از فرار خروس.
پاسخ کودک (خروس): پریدن خروس روی درخت به خاطر ترس.

در اینجا روباه از بُعد شخصیتی والد انتقادگر خود وارد شده و از ترس و فرار خروس که از بُعد شخصیتی کودک پاسخ می‌دهد، انتقاد می‌کند.

نمودار شماره ۳: پیام والد حمایت‌گر به بالغ

پیام والد حمایت‌گر و نصیحت‌کننده (روبه): بیان صلح و دوستی بین حیوانات از طرف شیر و بی‌اطلاعی خروس.

پاسخ بالغ (خروس): دعوت روباه به صبر و خیر آمدن حیواناتی با مشخصات سگ‌های گله. در جریان رفتارهای متقابل میان ابعاد مختلف شخصیت، حالات روحی و روانی‌ای چون ترس، اضطراب، تعارض و غیره ایجاد می‌شود که موجب بروز واکنش‌هایی از جانب شخصیت‌های دیگر می‌گردد و به این طریق نوعی روابط در هم تنیده و به هم پیوسته شکل می‌گیرد و فرد در این زنجیره‌ی روابط متقابل برای رها شدن از تنش‌هایی که در او بروز کرده است، از انواع مکانیزم‌های دفاعی استفاده می‌کند که در این قسمت آن‌ها را بررسی می‌کنیم:

اضطراب: اضطراب (Agitation) یک احساس نامطبوع است. همانند تمام احساس‌ها و تجارب نامطبوعی که فرد سعی می‌کند، از آن‌ها دوری جسته و یا فرار کند. «اضطراب عبارت است از یک ناراحتی دردناک ذهنی درباره‌ی پیش‌بینی یک تهدید یا فرآیند ناخوشایند در آینده» (نوابی‌نژاد، ۱۳۷۵: ۷۶).

در بررسی شخصیت‌های داستان روباه و خروس مرزبان‌نامه با سه مورد اضطراب از سه نوع مواجه هستیم؛ یکی در وقتی خروس صدای روباه را می‌شنود، اولین اضطراب به خواننده إلقا می‌شود و مخاطب را با ترس و اضطراب خود هم‌سو می‌کند. اضطراب دیگر از تعارض بین والد و بالغ ایجاد می‌شود، از این‌رو روباه، (والد) و خروس (بالغ) در اثر اختلاف‌نظری که درباره‌ی اقدام روباه علیه خروس دارد، مضطرب می‌شوند

و خروس احساس خطر می‌کند و به سمت بُعد شخصیتی کودک سوق می‌یابد. سپس به سوی بُعد شخصیتی والد رفته و پس از اعلام آمدن دشمن به روباه (حضور سگان شکاری) دچار اضطراب و تشویش و نگرانی می‌شود. که البته به نظر نگارنده این نوع از اضطراب در داستان بسیار کم‌رنگ بوده و نوعی تشویش از نتیجه حقه قطعاً بروز می‌کند؛ اما هر دو از نتیجه شادان هستند و عذاب وجدان ندارند؛ زیرا خروس با زیرکی خطر روباه را از خود دور کرده و روباه با فرار کردن جان سالم به در برده و این سلامت خود را بر خوردن خروس ترجیح داده است.

ترس: در زنجیره‌ی روابط شخصیت‌ها ترس (Fear) حضور پُرننگی دارد. عامل ترس در تحوّل شخصیت نقش دارد و در رفتارهای آینده‌ی اشخاص تأثیرگذار است. «گاه فرد برای دستیابی به آنچه موردنظرش است، به عامل ترس نزدیک می‌شود تا از این طریق احساس درماندگی خود را که موجب افزایش ترس شده از بین ببرد و به هدف خود دست یابد» (راتوس، ۱۳۸۸: ۹۰ - ۶۸۹).

در بررسی شخصیت‌های داستان روباه و خروس، ترس ابتدایی خروس هنگام مطلع شدن از موقعیت خود و دوری بیش از حد از آبادی و ترس خروس از نزدیک شدن روباه و دلهره حقه بازی روباه و هم‌چنین ترس روباه هنگامی که خروس از حضور غیرواقعی سگان شکاری اطلاع می‌دهد در داستان مرزبان‌نامه

بود. فروید روش‌هایی را که آدمی برای مقابله با تنش‌های روانی خود به کار می‌گیرد، مکانیزم‌های دفاعی (Defensive mechanism) نامیده است» (شاپوریان، ۱۳۸۹: ۹۰). در روابط بین شخصیت‌های داستان تعارض‌هایی وجود دارد که نوع رفتار شخصیت‌ها با همدیگر و تصمیماتی که آنان در مواجهه شدن با تنش‌های روانی برای تسکین خود می‌گیرند، در جریان داستان تأثیرگذار است.

انواع تعارض	مصادیق تعارض در داستان
تعارض بین «والد» و «بالغ»	در داستان مرزبان‌نامه میان والد که روباه است و بالغ که خروس است تعارض اولیّه مشهود است؛ زیرا در آغاز شاهد ترس خروس و در پایان شاهد ترس روباه هستیم.
تعارض بین «والد» و «کودک»	روباه برای تسکین ترس خود به خروس می‌گوید می‌ترسد که سگ بیانیّه عدالت را نشنیده باشد و این در واقع تعارض والد و کودک در وجود روباه است.

ساز کارهای دفاعی در حکایت روباه و خروس

سازوکارهای دفاعی (Defensive mechanism) عبارت است از واکنش ناخودآگاه یا خود (من) به‌عنوان قسمتی از شخصیت به‌منظور کاهش اضطراب از طریق تغییر در

کاملاً مشهود است و همین ترس سبب تغییر رفتار هر یک از شخصیت‌های داستانی است به‌طوری‌که در ترس اولیّه خروس زمانی که متوجه دوری خود از آبادی می‌شود سعی در بازگشتن به سوی آبادی را دارد. در دومین وانمود ترس، خروس سعی در به کار انداختن فکر و ذکاوت در مقابله با حقه‌های روباه را دارد و در وانمود سوم ترس؛ روباه سعی در فرار و تغییر رفتار دارد.

تعارض: افزایش انرژی روانی که از والد صادر می‌شود، ایجاد تنش می‌کند و او برای کاهش تنش راهی می‌جوید. فرآیند کاهش انرژی توسط یک منبع، تسکین (Cathexis) نامیده می‌شود. فرآیند تسکین هم توسط خود فرد و هم توسط محیط می‌تواند صورت گیرد.

وابستگی به والدین، همسر، فرزندان، کار، آرمان‌ها و غیره از موارد تسکین هستند. اگر در جریان فرآیند تسکین مانع ایجاد شود، تعارض (Conflict) صورت می‌گیرد و اگر کاهش انرژی یا تنش‌های روانی از سوی یکی از ساخت‌های شخصیت با اقتضای ساخت‌های دیگر در تضاد باشد، انواع مختلف تعارض بروز می‌کند (شفیع‌آبادی، ۱۳۸۱: ۴-۵۳).

«هر چه سازگاری با عوامل محیطی کاهش یابد، بر شدت تنش‌های روانی افزوده می‌شود. برقراری روابط سالم و سازگار با محیط تنها با از بین بردن تنش‌های روانی ممکن خواهد

ادراک واقعیت. از جمله مؤلفه‌های ساز کاری‌های دفاعی، پیش‌بینی، فرافکنی، باطل سازی، جداسازی و غیره است (نظام‌زاده، ۱۳۸۷: ۸ - ۳۳).

فروید مکانیسم‌های دفاعی را به آن دسته از تدابیر ناهشیار اطلاق می‌کند که آدمی برای حل و فصل هیجان‌های منفی به کار می‌برد. این تدابیر هیجان‌مدار موقعیت تنش‌زا را تغییر نمی‌دهند؛ بلکه شیوه‌ی دریافت یا اندیشیدن شخص را به آن عوض می‌کنند. به این ترتیب در همه‌ی مکانیسم‌های دفاعی عنصر خودفریبی در کار است (اتکینسون، ۱۳۹۶: ۵۱۰).

از بین انواع ساز کارهای دفاعی در بررسی شخصیت‌های داستان روباه خروس، شاهد دو نوع از ساز کارهای دفاعی (پیش‌بینی و فرافکنی) هستیم و باقی مؤلفه‌های ساز کارهای دفاعی در این داستان وجود ندارند.

پیش‌بینی: فرد در مکانیزم دفاعی پیش‌بینی (Anticipation) رویدادها، وقایع و نتایج کارها را در نظر می‌گیرد و عاقبت‌اندیشی خود را با دوری از کنش‌های تنش‌زا نشان می‌دهد (همان: ۱۱۷).

در خصوص مؤلفه پیش‌بینی از مکانیزم دفاعی باید گفت: در داستان مرزبان‌نامه خروس عاقبت‌اندیشی کرد و با حقه‌زدن به روباه خود را نجات داد. در واقع خروس عاقبت حقه روباه را می‌دانست و سعی در پیش‌بینی عاقبت خود را داشته و با ذکاوت حيله روباه را خنثی کرد. هم‌چنین روباه نیز به‌طور سریع و بی فوت وقت

از پیش‌بینی بهره برده و دست به فرار می‌زند. در واقع هر دو شخصیت از ساز کار دفاعی پیش‌بینی به موقع و سریع بهره برده‌اند.

فرافکنی: راه دیگر برای مقابله کردن با تکانه‌های ناراحت‌کننده نسبت دادن آنها به فردی دیگر است. این مکانیزم دفاعی فرافکنی (Projection) نامیده می‌شود. «در این حالت، فرد تکانه‌های شهوت‌انگیز، پرخاشگرانه و سایر تکانه‌های غیرقابل قبول به دیگران نسبت می‌دهد، چنین فردی در واقع می‌گوید، من از او متنفر نیستم، او از من نفرت دارد» (شولتز، ۱۳۸۷: ۶۶).

در بررسی شخصیت‌های داستان روباه و خروس در مورد مؤلفه فرافکنی باید بیان گفت که چنین فرآیندی را در رفتار روباه با خروس شاهد هستیم که روباه سعی در بیان بیانیته‌ای جعلی جهت مبراً کردن خود از حقه‌بازی داشته و چنین بیانیته‌ای که همه حیوانات با یکدیگر دوست بوده و هیچ تهدیدی برای یکدیگر محسوب نمی‌شوند را سپر بلای خود تلقی می‌کند که البته این مؤلفه فرافکنی در خصوص روباه کارساز نبوده و با ذکاوت خروس، این حقه بی‌نتیجه می‌ماند. به‌طور کلی باید بیان کرد خروس در خصوص استفاده از ساز کارهای دفاعی هم‌زمان از نوعی پیش‌بینی سریع و فرافکنی اندیشه خود بهره برده و در واقع می‌توان گفت بهره خروس از ساز کار دفاعی در مرحله‌ای هم‌زمان با روباه، قوی‌تر

و هوشمندانه‌تر بوده است. هم‌چنین خروس از مکانیزم دفاعی پیش‌بینی با در نظر گرفتن راه‌حل‌های واقع‌گرایانه استفاده کرده و روباه با تمسک به مکانیزم دفاعی فرافکنی سعی در فریب خروس دارد.

نتیجه‌گیری

بررسی مؤلفه‌های تحلیل روابط شخصیت در داستان مرزبان‌نامه نشان می‌دهد که داستان‌های کتاب ظرفیت و قابلیت فراوانی برای بازخوانی با رویکردهای میان‌رشته‌ای؛ به ویژه از دیدگاه نظریه‌های روان‌شناسی دارند. این داستان‌ها دارای روایتی درهم تنیده از روابط درونی بین شخصیت‌ها هستند که در قرائت سطحی و صرفاً داستان‌وار آن قابل شناسایی نیست. با توجه به ویژگی‌های رفتاری هر یک از شخصیت‌های داستان روباه و خروس به‌عنوان نمونه معلوم می‌شود که از بین جنبه‌های سه‌گانه‌ی ساختار شخصیت بُعد والد و بالغ در داستان روباه و خروس

در مرزبان‌نامه (خروس)، برجسته‌تر است. پیامی که از جانب یکی از شخصیت‌ها ارسال می‌شود در واکنش دیگران تأثیر می‌گذارد؛ تحلیل رفتارهای متقابل در داستان‌ها آشکار می‌کند که هم‌زیستاری در هم تنیده‌ای میان شخصیت‌ها وجود دارد. روابط متقابل بین شخصیت‌های داستان در ابتدا از نوع مکمل و سازنده است؛ ولی در ادامه‌ی داستان به تعامل از نوع متقاطع تبدیل می‌شود که رفتارها در جهت تأمین اهداف افراد نیست؛ بلکه به اختلال در رفتارها منجر شود. هم‌چنین بالغ در داستان مرزبان‌نامه قوی‌تر از بالغ بوده و میان والد که روباه است و بالغ که خروس است، تعارض اولیّه مشهود است؛ زیرا در آغاز شاهد ترس خروس و در پایان شاهد ترس روباه هستیم. روباه برای تسکین ترس خود به خروس می‌گوید که می‌ترسد که سگ بیابیه‌ی عدالت را نشنیده باشد و این در واقع تعارض والد و کودک در وجود روباه است. البته بالغ در خروس مورد تعارض با کودک نیست.

منابع

- اتکینسون، رینال و دیگران (۱۳۸۱)، زمینه‌ی روانشناسی هیلگارد، ترجمه‌ی گروه مترجمان، تهران، رشد، چاپ دهم.
- استوارت، یان و ون جونز (۱۳۸۹)، تحلیل رفتار متقابل: روش‌های نوین در روان‌شناسی، ترجمه‌ی بهمن دادگستر، تهران، دایره، چاپ سیزدهم.
- اینکلس، الکس (۱۳۵۳)، جامعه‌شناسی چیست؟ ترجمه‌ی مشفق همدانی، تهران، امیرکبیر.
- بهرامی، منصور (۱۳۸۵)، مفاهیم تحلیل رفتار متقابل، تهران، خط هنر.
- پرین، لارنس (۱۳۷۷)، روانشناسی شخصیت: نظریه و تحقیق، ترجمه‌ی محمد جعفر جوادی و پروین کدیور، تهران، رسال، چاپ چهاردهم.
- تودوروف، تزوتان (۱۳۸۲)، بوطیقای ساختارگرا، ترجمه محمد نبوی، چاپ دوم، تهران، آگه.
- راتوس، اسپنسر (۱۳۸۸)، روانشناسی عمومی، ترجمه‌ی حسین ابراهیمی مقدم و دیگران، تهران، ساوالان، چاپ دوم.
- رضی، احمد و سمیه حاجتی (۱۳۹۱)، «تحلیل رفتار متقابل شخصیت‌ها در داستان شیر و گاو از کلیله و دمنه»، متن‌شناسی ادب فارسی، سال ۴۸ دوره‌ی جدید، شماره ۱ (پیاپی ۱۳) (صص ۵۶-۳۹).
- شاپوریان، رضا (۱۳۸۹)، نیم‌رخ شخصیتی حافظ، تهران، جوانه‌ی رشد.
- شاملو، سعید (۱۳۸۲)، مکتب‌ها و نظریه‌ها در روانشناسی شخصیت، تهران، رشد، چاپ هفتم.
- شعاری‌نژاد، علی‌اکبر (۱۳۶۶)، فرهنگ علوم رفتاری، تهران، امیرکبیر.
- شولتز، دوان. پی و سیدنی الن شولتز (۱۳۸۷)، نظریه‌های شخصیت، ترجمه‌ی یحیی سید محمدی، تهران، ویرایش، چاپ سیزدهم.
- ضیف، شوقی (۱۳۷۶)، پژوهش ادبی: سرشت، شیوه‌ها، متن‌ها، منابع، ترجمه‌ی عبدالله شریفی خجسته، تهران، علمی و فرهنگی.
- فیست، جس و گریگوری فیست (۱۳۸۴)، نظریه‌های شخصیت، ترجمه‌ی یحیی سید محمدی، تهران، روان.
- کتابی، احمد (۱۳۸۳)، فرافکنی در فرهنگ و ادب فارسی، تهران، علمی و فرهنگی.
- نظام زاده، ض غام و حسین قمری گیوی. سازوکارهای دفاعی و راه‌های مقابله در افراد مبتلا به اختلال اضطراب منتشر و افسردگی اساسی: مجله روان‌پزشکی و روانشناسی بالینی ایران، سال چهاردهم، شماره ۱، بهار ۱۳۸۷، صص ۸-۳۳.
- نوابی‌نژاد، شکوه (۱۳۷۵)، رفتارهای بهنجار و نابهنجار، تهران، انجمن اولیاء و مربیان جمهوری اسلامی ایران، چاپ پنجم.
- وراوینی، سعدالدین (۱۳۹۲)، مرزبان‌نامه، تصحیح خلیل خطیب رهبر، تهران، نشر دانشگاهی.